

**Marek Podkowski**

(Uniwersytet Wrocławski)

ORCID: 0000-0002-4128-1983

## **Organizacja i działalność Polskiego Instytutu Badania Zagadnień Ludnościowych (1931-1939)**

### **ABSTRACT**

#### **Organization and activities of the Polish Institute for the Study of Population Issues (1931-1939)**

The Association of the Polish Institute for the Study of Population Issues was established in 1931. The stimulus for the establishment of the Institute was the creation of the International Union for the Study of Population Issues three years earlier in Paris, and then National Committees or Institutes in various countries. The aim of the Institute's activities was to conduct scientific research on population issues. Although formally the Institute was not an organizational unit of the Central Statistical Office, in fact both institutions closely cooperated on scientific demographic research and jointly published the results. In addition, the Institute conducted, among others things, the following research: demographic research in connection with the completed study of the results of the 1931 census, on reproduction in Poland, emigration from Polish lands in the years 1870-1939, on births and deaths of infants in the eastern provinces of the Republic of Poland.

**Słowa kluczowe:** ludność, badania demograficzne, statystyka

### **Wprowadzenie**

W XIX wieku, wraz z rozwojem nauki, coraz silniejszą pozycję miały badania społeczno-ekonomiczne. Społeczeństwo zaczęto traktować jak organizm, który da się wnikliwie przebadac, analizując jego zachowania, wybory, obserwując nasilające się lub słabnące zjawiska. W tej ocenie pomagać miała statystyka, która uwzględniając różne czynniki oraz zadając wszelkiego rodzaju pytania, próbowała wizualizować stan społeczeństwa, opisując go za pomocą liczb i wykresów<sup>1</sup>.

---

<sup>1</sup> S. Adamkiewicz, *Statystyka w II Rzeczypospolitej*, [w:] <https://niepodlegla.gov.pl/o-niepodleglej/statystyka-w-ii-rzeczypospolitej/> (dostęp: 6.11.2024).

Badania nad stanem społeczeństwa służyć miały przede wszystkim analizom ekonomicznym, a co za tym idzie programowaniu działań i ocenianiu efektów prowadzonej polityki. Być może z tego powodu, wraz z wybuchem I wojny światowej – kiedy pojawiły się mgliste jeszcze nadzieje na odzyskanie przez Polskę niepodległości – zgłaszać zaczęto pomysły stworzenia instytucji, która mogłaby prowadzić profesjonalne badania społeczne w ramach odrodzonego państwa<sup>2</sup>.

Urzędem centralnym, który przez cały okres II Rzeczypospolitej zajmował się tymi sprawami był Główny Urząd Statystyczny (dalej: GUS). Został powołany jeszcze przed odzyskaniem przez Polskę niepodległości na mocy reskryptu Rady Regencyjnej Królestwa Polskiego z 13 stycznia 1918 r. o *utworzeniu i organizacji Głównego Urzędu Statystycznego*<sup>3</sup>. Ten akt prawny nakładał na GUS obowiązek przeprowadzania badań statystycznych według programu zatwierdzonego przez Radę Ministrów, nadawania jednolitego kierunku wszystkim badaniom statystycznym podejmowanym przez polskie władze państwowe, z wyjątkiem przekazywanych na mocy specjalnej ustawy innemu urzędowi, a także obowiązek publikowania wyników badań statystycznych przeprowadzanych przez GUS oraz inne urzędy państwowe<sup>4</sup>.

## **Powstanie i organizacja**

W okresie międzywojennym funkcjonowało w Polsce również wiele instytutów, które w swoim zakresie działania miały prowadzenie badań statystycznych nad różnymi aspektami życia społecznego. Jednym z nich był Polski Instytut Badania Zagadnień Ludnościowych (dalej: Instytut).

Instytut powstał w Warszawie na podstawie *przepisów tymczasowych o stowarzyszeniach i związkach* z 4/17 marca 1906 r.<sup>5</sup>, dekretu o *stowarzyszeniach* z 3 stycznia 1919 r.<sup>6</sup> oraz zgodnie z rozporządzeniem Ministra Spraw Wewnętrznych z 28 sierpnia 1926 r. w *sprawie uzupełnienia przepisów wykonawczych do dekretu z 3 stycznia 1919 r. o stowarzyszeniach*<sup>7</sup>. Działał więc jako stowarzyszenie. Decyzję o wpisaniu stowarzyszenia do rejestru Komisariatu Rządu pod nr 1407, podjął 18 maja 1931 r. Naczelnik Wydziału Bezpieczeństwa Komisariatu Rządu na miasto stołeczne Warszawę<sup>8</sup>.

Bodźcem do powstania Instytutu było utworzenie w 1928 r. w Paryżu Unii Międzynarodowej Badania Zagadnień Ludnościowych, a następnie Narodowych Komitetów, czy też Instytutów

---

<sup>2</sup> *Ibidem*.

<sup>3</sup> Monitor Polski z 19 VII 1918 r., nr 100.

<sup>4</sup> *Ibidem*, art.3.

<sup>5</sup> Ukaz z 4/17 marca 1906 r. – *przepisy tymczasowe o stowarzyszeniach i związkach*, Sobranije Uzakonienij i Razporiaženij Pravitelstva, I półrocze 1906 r., nr 48.

<sup>6</sup> Dz.Pr. P.P. 1919 nr 3, poz. 88.

<sup>7</sup> Dz. U. 1926 nr 93, poz. 544.

<sup>8</sup> Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Polski Instytut Badania Zagadnień Ludnościowych (dalej w przypisach: PIBZL), Organizacja Polskiego Instytutu Badania Zagadnień Ludnościowych. Statut, sygn. 1, s.12.

w różnych krajach<sup>9</sup>. Założycielami Instytutu byli znani naukowcy: Marcin Kacprzak, Ludwik Krzywicki, Stefan Szulc. Założyciele opracowali statut, który określał funkcjonowanie Instytutu.

Na czele Instytutu stanął prof. Ludwik Krzywicki, jego zastępcami byli dr Marcin Kacprzak i prof. Stefan Szulc, sekretarzem doc. Jan Mydlarski, skarbnikiem Ignacy Kräutler, zastępcą członka dr Aleksander Maciesza i Jerzy Neyman. W 1934 r. dokonano ponownie wyboru Zarządu. Skład jednak pozostał taki sam<sup>10</sup>. W kolejnych latach zmieniał się jego skład. W 1938 r. skład Zarządu wyglądał następująco: przewodniczący Ludwik Krzywicki, zastępcy przewodniczącego: Marcin Kacprzak i Stefan Szulc, sekretarz Wiktor Morawski, skarbnik Samuel Fogelson, zastępca członka: Marian Falski i Edward Rosset<sup>11</sup>. Niektórzy członkowie Zarządu byli pracownikami Głównego Urzędu Statystycznego<sup>12</sup>.

Celem Instytutu było prowadzenie badań naukowych nad zagadnieniami ludności. W statucie wyraźnie podkreślono, że do jego zadań nie należało prowadzenie polityki ludnościowej. Aby osiągnąć te cele Instytut miał w myśl statutu organizować i prowadzić badania naukowe nad całokształtem zagadnień związanych z ludnością i popierać te badania prowadzone przez inne instytucje i osoby w przedmiotowym zakresie, ogłaszać wyniki badań naukowych, gromadzić księgozbiór i prowadzić archiwum, współdziałać z pokrewnymi instytucjami polskimi i zagranicznymi w zakresie zadań przewidzianych dla Instytutu, miał prawo przystąpić do Unii Międzynarodowej Badań Naukowych nad Zagadnieniami Ludności<sup>13</sup>.

Instytut posiadał osobowość prawną, a jego siedziba znajdowała się w Warszawie. Polski Instytut Badania Zagadnień Ludnościowych nie posiadał swoich budynków. Główny Urząd Statystyczny udostępnił mu pomieszczenia biurowe i bazę poligraficzną<sup>14</sup>. Choć formalnie Instytut nie był jednostką organizacyjną GUS to *de facto* obie instytucje ściśle współpracowały ze sobą nad naukowymi badaniami demograficznymi i wspólnie publikowały ich wyniki<sup>15</sup>.

Stowarzyszenie Polski Instytut Badania Zagadnień Ludnościowych składało się z członków czynnych, zwyczajnych i honorowych. Członkami czynnymi mogły być pełnoletnie osoby fizyczne pracujące naukowo w zakresie zagadnień związanych z ludnością i instytucje naukowe, których zakres działania dotyczył tych spraw. Ponadto należało brać czynny udział w pracach Instytutu. Członkami zwyczajnymi mogły być pełnoletnie osoby fizyczne zajmujące się naukowo zagadnieniami związanymi z ludnością lub w inny sposób współdziałające w pracach Instytutu oraz

---

<sup>9</sup> *Ibidem*, Z zagadnień nad rozrodczością, sygn. 9, s.1.

<sup>10</sup> „Kwartalnik Statystyczny”, 1934, t. XI, z.1.

<sup>11</sup> AAN, PIBZL, Komunikat Zarządu Polskiego Instytutu Badania Zagadnień Ludnościowych, sygn. 2, s.1.

<sup>12</sup> Zob. B. Łazowska, *Główny Urząd Statystyczny w latach 1918-1939*, „Wiadomości Statystyczne” 2013, nr 7, s. 2, 4, 10.

<sup>13</sup> AAN, PIBZL, sygn 1, s.3-4.

<sup>14</sup> Siedziba Głównego Urzędu Statystycznego mieściła się wówczas w al. Jerozolimskich 32.

<sup>15</sup> B. Łazowska, *Działalność badawcza Głównego Urzędu Statystycznego w okresie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2015, s. 104.

instytucje naukowe i inne, których działalność miała związek z jego pracami. W końcu członkami honorowymi mogły być osoby, które szczególnie zasłużyły się na polu badań ludnościowych. Członków czynnych i zwyczajnych przyjmował Zarząd, a członków honorowych mianowało Walne Zgromadzenie na wniosek Zarządu<sup>16</sup>. Stowarzyszenie Polski Instytut Badania Zagadnień Ludnościowych na koniec 1933 r. liczyło 48 członków, z czego 46 członków to osoby fizyczne, a 2 to osoby prawne<sup>17</sup>.

Środki finansowe Instytutu pochodziły ze składek członkowskich, dochodów z wydawnictw i odczytów organizowanych przez Instytut, z subsydiów, ofiar i zapisów<sup>18</sup>. Osoby fizyczne będące członkami czynnymi lub zwyczajnymi opłacały składki członkowskie w wysokości 20 zł roczne, natomiast instytucje w wysokości 100 zł rocznie. Członkowie honorowi składek nie opłacali. Budżet Instytutu na 1934 rok wynosił 13 tysięcy złotych<sup>19</sup>. Składki członkowskie były wpłacane przez niektórych członków nieregularnie. Świadczy o tym chociażby komunikat Zarządu<sup>20</sup> ze stycznia 1939 r. z którego wynika, że Walne Zgromadzenie z 27 marca 1938 roku poleciło Zarządowi wykonanie uchwały poprzedniego Walnego Zgromadzenia z 1937 roku dotyczącej uregulowania zaległych składek, ewentualnie ich umarzania i skreślenia członków. Zarząd w myśl uchwały Walnego Zgromadzenia z 1938 roku został upoważniony do obniżenia wszystkim członkom wysokości uiszczanych składek, począwszy od 1937 roku. Członkowie zatem opłacali składkę w wysokości 10 zł roczne. Ponadto zobowiązano Zarząd do indywidualnego umarzania zaległości w wpłatach składek członkowskich za rok 1936 i lata poprzednie<sup>21</sup>.

Członek mógł dobrowolnie wystąpić z Instytutu w każdej chwili po pisemnym zawiadomieniu Zarządu oraz wypełnieniu swoich zobowiązań wobec Instytutu. Z kolei Zarząd mógł wykluczyć członka, któremu w takim przypadku przysługiwało prawo odwołania się do Walnego Zgromadzenia.

Organami Polskiego Instytutu Badania Zagadnień Ludnościowych w myśl statutu były: Walne Zgromadzenie i Zarząd.

W Walnym Zgromadzeniu brali udział wszyscy członkowie Instytutu, przy czym instytucje brały udział przez swojego przedstawiciela. Walne Zgromadzenie wybierało przewodniczącego obrad, Zarząd i komisję rewizyjną, rozpatrywało i zatwierdzało coroczne sprawozdania Zarządu, rozpatrywało program prac Instytutu, uchwalało budżet na rok następny, decydowało w sprawie kupna i sprzedaży oraz obciążenia nieruchomości, uchwalało wnioski w sprawie zmiany statutu oraz

---

<sup>16</sup> AAN, PIBZL, sygn. 1, s. 5-6.

<sup>17</sup> „Kwartalnik Statystyczny”, 1934, t. XI, z. 1.

<sup>18</sup> AAN, PIBZL, sygn. 1, s. 11.

<sup>19</sup> „Kwartalnik Statystyczny”, 1934, t. XI, z. 1.

<sup>20</sup> Na Walnym Zgromadzeniu PIBZL w 1938 r. postanowiono, że Zarząd będzie wydawał komunikaty dla członków, które będą zawierały informacje o sprawach dotyczących Instytutu, w szczególności sprawozdania z przebiegu prac Instytutu.

<sup>21</sup> AAN, PIBZL, sygn. 2, s. 2-3.

rozwiązania Instytutu, rozpatrywało i uchwalało wnioski przedstawione na Walne Zgromadzenie, rozpatrywało przewidziane w statucie odwołanie od uchwał Zarządu. Wnioski członków, które miały być rozpatrywane na Walnym Zgromadzeniu, musiały być złożone Zarządowi na piśmie najpóźniej na 10 dni przed terminem zgromadzenia. Walne Zgromadzenie zwoływał Zarząd raz w roku na posiedzenie zwyczajne w pierwszym kwartale roku kalendarzowego. W razie potrzeby możliwe było zwołanie posiedzenia nadzwyczajnego na żądanie Zarządu lub co najmniej jednej trzeciej ogółu członków. O terminie, miejscu i porządku obrad Walnego Zgromadzenia, Zarząd informował na piśmie na cztery tygodnie przed wyznaczonym terminem zgromadzenia. Jednocześnie Zarząd wyznaczał drugi termin zgromadzenia na wypadek, gdyby zgromadzenie w pierwszym terminie nie doszło do skutku. Walne Zgromadzenie było prawomocne, jeżeli w pierwszym terminie wzięła w nim udział co najmniej połowa członków, a w drugim terminie bez względu na liczbę obecnych. Wszystkie uchwały Walnego Zgromadzenia zapadały zwykłą większością głosów, z wyjątkiem uchwał, dotyczących zmiany statutu oraz likwidacji Instytutu, które wymagały dwóch trzecich głosów członków obecnych na zgromadzeniu<sup>22</sup>.

Statut przewidywał również zebrania naukowe Instytutu, które miały się odbywać co najmniej dwa razy w roku. O zebraniach naukowych i porządku obrad Zarząd informował członków na piśmie na tydzień przed terminem zebrania. W zebraniach tych oprócz członków czynnych, zwyczajnych i honorowych mogli uczestniczyć również goście zaproszeni przez Zarząd albo innego członka Instytutu. Na zebraniach naukowych dyskutowano na temat opracowywanych zagadnień i przedstawiano wyniki badań. Między innymi na zebraniu naukowym Instytutu w 1939 r. Stefan Szulc wygłosił obszerny referat pt. *Zróżnicowanie rozrodczości w Polsce w zależności od środowiska*.

Zarząd Instytutu składał się z pięciu członków czynnych i dwóch zastępców, wybieranych przez Walne Zgromadzenie. Kadencja Zarządu trwała 2 lata, a członkowie ustępujący mogli być wybrani ponownie. Przewodniczącego Zarządu wybierało Walne Zgromadzenie, dwóch zastępców przewodniczącego, sekretarza i skarbnika wybierali członkowie Zarządu ze swego grona. Do kompetencji Zarządu należało: bezpośrednie kierowanie pracami Instytutu, składanie sprawozdań Walnemu Zgromadzeniu i wykonywanie jego uchwał, układanie i wykonywanie budżetu, udzielanie zapomóg na prowadzenie prac naukowych, przyjmowanie i usuwanie członków, reprezentacja Instytutu na zewnątrz, prowadzenie rachunkowości zgodnie z przepisami prawa i przyjętymi zwyczajami. Posiedzenia Zarządu były prawomocne w razie obecności co najmniej trzech członków. Uchwały zapadały zwykłą większością głosów, w razie równej liczby głosów rozstrzygał głos

---

<sup>22</sup> AAN, PIBZL, sygn. 1, s. 6-8.

przewodniczącego. Wszystkie akty prawne, umowy i zobowiązania w imieniu Instytutu podpisywał przewodniczący lub jego zastępca i jeden z członków Zarządu (sekretarz albo skarbnik)<sup>23</sup>.

Statut Polskiego Instytutu Badania Zagadnień Ludnościowych przewidywał również komisję rewizyjną. Składała się ona z trzech członków i dwóch zastępców. Wybierana była przez Walne Zgromadzenie na kadencję dwuletnią. Członkiem komisji rewizyjnej nie mógł być członek Zarządu. Komisja rewizyjna sprawdzała rachunkowość Instytutu i składała sprawozdanie i wnioski Walnemu Zgromadzeniu<sup>24</sup>. W 1934 roku w skład komisji rewizyjnej zostali wybrani: Stanisława Adamowiczowa, Stefan Dziewulski, Jan Homolicki oraz zastępcy Bolesław Rosiński i Edward Rosset<sup>25</sup>.

Warto również podkreślić, że statut przewidywał możliwość likwidacji Instytutu. Uchwałę w tym zakresie podejmowało Walne Zgromadzenie większością 2/3 głosów członków obecnych na zgromadzeniu. Jednocześnie wybierano komisję likwidacyjną. Majątek Instytutu miał być przekazany organizacji naukowej, najbardziej zbliżonej charakterem działalności do Instytutu, według decyzji Walnego Zgromadzenia<sup>26</sup>.

## Działalność

Jak podkreślono wyżej statut Instytutu określił jego podstawowe zadania. Już podczas pierwszego posiedzenia Instytutu powołano Komisję Badań nad Rozrodczością, która miała zająć się problemem zmniejszającej się stopy urodzeń w Polsce<sup>27</sup>. Wprawdzie zamierzano w oparciu o istniejące materiały przeprowadzić szczegółowo badania również nad umieralnością, ale ostatecznie ograniczono się do zbadania stopy urodzeń w Polsce. Przewodniczącym tej komisji został Stefan Szulc. Po rozpoczęciu prac Komisja borykała się z różnymi trudnościami, czerpiąc środki finansowe jedynie ze składek członkowskich. Sytuacja zmieniła się po kilku miesiącach, bowiem Instytut pozyskał środki finansowe z Funduszu Kultury Narodowej<sup>28</sup>.

Polski Instytut Badania Zagadnień Ludnościowych podjął się zbadania i opracowania zagadnienia, które stanowiło jeden z centralnych punktów zainteresowań. Sprawa zmniejszającej się stopy urodzeń była zagadnieniem, które można oceniać różnie, ale którego wagi ignorować nie można było. W Polsce w latach 30 przyrost naturalny był jednym z największych w Europie (30 urodzeń na 1000 mieszkańców, podczas gdy w Europie było niewiele państw o stopie urodzeń sięgającej 20 urodzeń na 1000 mieszkańców). Należy pamiętać, że na ziemiach polskich na początku XX wieku

---

<sup>23</sup> *Ibidem*, s. 9-10.

<sup>24</sup> *Ibidem*, s. 10-11.

<sup>25</sup> „Kwartalnik Statystyczny”, 1934, t. XI, z. 1.

<sup>26</sup> AAN, PIBZL, sygn.1, s. 11.

<sup>27</sup> B. Łazowska, *Działalność...*, s. 105.

<sup>28</sup> AAN, PIBZL, sygn. 9, s. 1.

było ponad 40 urodzeń na 1000 mieszkańców. Spadek więc był widoczny, poza tym było dużo zróżnicowanie pod tym względem wśród różnych grup ludności.

Instytut prowadził swoje badania różnymi metodami. Najistotniejsze były badanie ankietowe za pomocą kwestionariusza<sup>29</sup>. Kwestionariusz ograniczono do pytań najistotniejszych. Pytania dotyczyły daty urodzenia, daty zawarcia małżeństwa, informacji o zakończeniu małżeństwa z powodu śmierci jednego z małżonków, rozwodu lub rozejścia się małżonków, wskazania wszystkich dzieci z datami ich urodzenia i datami zgonu dzieci zmarłych. Aby scharakteryzować środowisko społeczne sformułowane zostały pytania, które dotyczyły miejsca zamieszkania, wyznania, wykształcenia, zawodu, warunków mieszkaniowych. Aby umożliwić badanie zmian w stopie urodzeń w porównaniu z poprzednim pokoleniem wprowadzono pytania dotyczące zawodu i liczby dzieci rodziców męża i żony<sup>30</sup>.

Starano się dotrzeć do możliwie dużej liczby związków małżeńskich. Badania przeprowadzono wśród mieszkańców domów Warszawskiej Spółdzielni Mieszkaniowej na Żoliborzu, Fundacji Tanich Mieszkań im. Hipolita i Ludwiki Wawelbergów na Woli, a także wśród ludności wiejskiej wyznania ewangelickiego z powiatu łuckiego na Wołyniu<sup>31</sup>. Badania te miały pokazać trendy przyrostu naturalnego w Polsce. W 1933 roku Instytut wydał wspólnie z Głównym Urzędem Statystycznym opracowaną przez S. Szulca i S. Fogelsona, z przedmową L. Krzywickiego publikację *Badania nad rozrodczością w Polsce*. Stwierdzono w niej, że wskaźniki przyrostu ludności w osiedlach oddalonych od wielkomiejskiego trybu życia nie zmieniają się od lat, w przeciwieństwie do dynamicznych zmian wśród ludności wielkomiejskiej Warszawy<sup>32</sup>.

Zdecydowano się również w badaniach dotyczących liczby dzieci w rodzinach zwrócić z prośbą o współpracę do wszystkich lekarzy wysyłając kilka rodzajów kwestionariuszy. Pierwsze dotyczyły rodzin samych lekarzy, drugie ogółu pacjentów zamieszkałych na danym terenie i trzecie dotyczące spostrzeżeń osobistych, na podstawie praktyki wśród otaczającego ich społeczeństwa. Lekarze odpowiadający na pytania ankietowe wyrazili w większości pogląd, iż należy ograniczyć liczbę potomstwa nie tylko we własnych rodzinach ale w ogóle<sup>33</sup>.

Dalsza działalność Instytutu również koncentrowała się wokół zagadnień związanych ze stopą urodzeń w Polsce. W sprawozdaniu Zarządu z 1934 r. podano, że do połowy marca tego roku uzyskano 15 500 wypełnionych kwestionariuszy, w tym 4 tys. z Łodzi, 3 tys. z Warszawy, 1 tys. z gminy Międzyłże w powiecie radzyńskim, 1 tys. z powiatu radziechowskiego, ponad 800

---

<sup>29</sup> Przed rozpoczęciem właściwej ankiety przeprowadzono badanie próbne na terenie jednego z urzędów państwowych w Warszawie. Zob. Ankieta próbna w sprawie liczby dzieci w małżeństwach inteligencji pracującej „Kwartalnik Statystyczny” 1932 z.1, s.15 i następne.

<sup>30</sup> S. Szulc (red.), *Badania nad rozrodczością w Polsce*, Warszawa 1933, s. 1.

<sup>31</sup> B. Łazowska, *Główny...*, s. 11; S. Szulc (red.), *op.cit.*, s. 6-78.

<sup>32</sup> S. Szulc (red.), *op.cit.*, s. 76; B. Łazowska, *Badania...*, s. 106.

<sup>33</sup> AAN, PIBZL, sygn. 9, s. 2-5.

z powiatu leszczyńskiego, ok. 700 z powiatu lidzkiego, ponad 500 z Lublina i okolicy, ok. 400 z okolic Biłgoraja. Szczególnie cenny był materiał z ośrodków wiejskich. Osiągnięcie tak dobrych wyników możliwe było dzięki współpracy wielu osób, zarówno spośród członków Instytutu, jak i spoza niego<sup>34</sup>. Dzięki uzyskaniu zasiłku z Funduszu Pracy na zatrudnienie bezrobotnych pracowników umysłowych zostało przyspieszone techniczne opracowywanie kwestionariuszy. Umowy Zarząd Instytutu z poszczególnymi osobami w sprawie stosunku służbowego podpisywał na okres 1 miesiąca<sup>35</sup>. Poza tym duża część uzyskanych informacji została ujęta w tablice liczbowe.

Z inicjatywy Instytutu S. Fogelson opublikował w 1932 r. artykuł pt. *Matematyczna teoria ludności*<sup>36</sup>, a w 1934 r. artykuł pt. *O częstotliwości występowania sieroctwa*<sup>37</sup>.

Instytut przy pomocy innych organizacji przeprowadził badania demograficzne w „domach rodzinnych” większych zakładów przemysłowych (Scheiblera i Poznańskiego)<sup>38</sup>.

Wspólnie z Głównym Urzędem Statystycznym Instytut opracował tablice wymieralności na podstawie spisu powszechnego z 1931 r. i danych o zgonach z lat 1931 i 1932. Tablice zostały ogłoszone nakładem Głównego Urzędu Statystycznego<sup>39</sup>. Przedstawiono w nich dane według wieku i płci dla Polski ogółem, dla miast powyżej 100 tys. mieszkańców, mniejszych miast i wsi. Zastosowano podział danych według liczby osób dożywających okresu, w którym nastąpić powinien ich zgon (prawdopodobieństwo jego wystąpienia), przeciętnego dalszego okresu trwania życia<sup>40</sup>. Tę obszerną pracę poprzedziły artykuły Stefana Szulc: *Tablice wymieralności województw poznańskiego i pomorskiego 1922 roku, Polskie tablice wymieralności 1927, Tak zwane trwanie życia ludzkiego*<sup>41</sup>. Instytut pracował również nad opracowaniem innych tablic, które miały uwzględniać podział terytorialny i wyznaniowy, poza tym w planach były tablice uwzględniające stan cywilny<sup>42</sup>.

Na zlecenie Zakładu Ubezpieczeń Społecznych Instytut przystąpił do opracowania tablic wymieralności ludności, z wyłączeniem Żydów, tablic wymieralności dla wdów oraz prawdopodobieństw zawarcia związku małżeńskiego dla mężczyzn w miastach<sup>43</sup>.

Na podstawie nowych tablic wymieralności i współczynników płodności kobiet Instytut obliczył ponownie współczynnik reprodukcji netto, tj. stosunek liczby urodzeń w dwóch następujących po sobie pokoleniach, który po ustabilizowaniu się ludności przy niezmiennym

<sup>34</sup> „Kwartalnik Statystyczny”, 1934, t. XI, z.1.

<sup>35</sup> AAN, PIBZL, Umowy Polskiego Instytutu Badania Zagadnień Ludnościowych z pracownikami w sprawie stosunku służbowego, sygn. 3, s. 2-3, 12-13.

<sup>36</sup> „Kwartalnik Statystyczny”, 1932, t. IX, z.2, s. 107-134.

<sup>37</sup> „Kwartalnik Statystyczny”, 1934, t. XI, z.1, s. 96-112.

<sup>38</sup> Centralne Archiwum Głównego Urzędu Statystycznego, Polski Instytut Badania Zagadnień Ludnościowych, t.4; B. Łazowska, *Działalność...*, s. 107.

<sup>39</sup> „Statystyka Polski” 1938, z. 91.

<sup>40</sup> AAN, PIBZL, sygn. 2, s.1, B. Łazowska, *Działalność...*, s. 110.

<sup>41</sup> Zostały one ogłoszone w „Kwartalniku Statystycznym”; B. Łazowska, *Działalność...*, s. 110.

<sup>42</sup> AAN, PIBZL, sygn. 2, s.1.

<sup>43</sup> *Ibidem*, s. 1-2.

trwaniu umieralności i płodności z lat 1931/1932 wynosił 1,25. Według poprzednich szacunków w latach 1927/1928 współczynnik ten wyniósł 1,3, a na początku XX wieku 1,65.

W pierwszej połowie 1939 r. była gotowa do druku praca przygotowana w Instytucie dotycząca emigracji z ziem polskich w latach 1870-1939.

W komunikacie ze stycznia 1939 r. Zarządu Instytutu informował członków, że prowadzone były również przy współudziale Ministerstwa Opieki Społecznej badania specjalne dotyczące urodzeń i zgonów niemowląt we wschodnich województwach Rzeczypospolitej. Badania te miały na celu skorygowanie i uzupełnienie danych statystyki ogólnej na terenie, gdzie rejestracja zarówno urodzeń, jak i zgonów była bardzo niedokładna. Przeprowadzane było też badanie płodności i umieralności w jednym z miasteczek powiatu radzyńskiego w oparciu o zapisy w księgach parafialnych, począwszy od XVIII w.<sup>44</sup>.

Na uwagę zasługują również dwie publikacje przygotowane przez S. Fogelsona: *Dokładność szacunku ludności* i *O przeciętnej liczbie dzieci w małżeństwach*<sup>45</sup>. Do wybuchu II wojny światowej udało się Instytutowi ogłosić drukiem pracę Stanisława Adamowicza pt. *Rozrodczość w Polsce w zależności od wielkości osiedla*<sup>46</sup>.

Polski Instytut Badania Zagadnień Ludnościowych prowadził współpracę z instytucjami krajowymi, zajmującymi się badaniami demograficznymi. Przykładowo współpracował z Instytutem Badań Spraw Narodowościowych<sup>47</sup> nad opracowaniem dotyczącym małżeństw mieszanych na terenie Rzeczypospolitej<sup>48</sup>.

Poza tym Instytut prowadził również współpracę międzynarodową z następującymi placówkami badawczymi: Institut Universitaire de Hautes Etudes Internationales (Genewa), Miami University (Oxford Ohio), Comitato Italiano per lo Studio dei Problemi Della Popolazione (Rzym), Statistisches Reichsmat (Berlin), Metropolitan Life Insurance Company (Nowy Jork), Nederlandsch National Comité der Internationale het Bevolkingsvragstuk (Holandia), Comité Francais pour l' Etude Scientifique des Problemes de Population (Paryż).

Współpraca dotyczyła wymiany doświadczeń na konferencjach naukowych i wydawnictw<sup>49</sup>.

---

<sup>44</sup> *Ibidem*, s. 2.

<sup>45</sup> Obie prace ukazały się w „Kwartalniku Statystycznym” 1932, t. IX, z.2.

<sup>46</sup> B. Łazowska, *Główny...*, s. 11.

<sup>47</sup> Szerzej na temat Instytutu Badania Spraw Narodowościowych: O. Grott, *Instytut Badań Spraw Narodowościowych i Komisja Naukowych Badań Ziem Wschodnich w planowaniu polityki II Rzeczypospolitej Polskiej na Kresach Wschodnich*, Kraków 2013.

<sup>48</sup> AAN, PIBZL, Pismo z Instytutu Badań Spraw Narodowościowych w sprawie materiałów dotyczących małżeństw mieszanych kierowane do Polskiego Instytutu Badania Zagadnień Ludnościowych. sygn. 5, s.1.

<sup>49</sup> B. Łazowska, *Działalność...*, s. 108.

## **Podsumowanie**

Pomimo krótkiego okresu funkcjonowania Polskiego Instytutu Badania Zagadnień Ludnościowych udało się mu przeprowadzić pionierskie prace nad ludnością kraju w oparciu o oryginalne metody badawcze. Badania prowadzone przez Instytut dotyczyły przede wszystkim problematyki urodzeń i wymieralności.

Instytut współpracował z Głównym Urzędem Statystycznym. Bez pomocy Instytutu GUS nie byłby w stanie wykonać wielu kluczowych badań demograficznych (obliczyć wskaźniki reprodukcji, dokonać szacunków ludności, opracować tablice wymieralności). Instytut miał swoją siedzibę w budynkach Głównego Urzędu Statystycznego. Poza tym niektórzy członkowie Instytutu byli równocześnie pracownikami GUS.

## **Bibliografia**

### **Źródła archiwalne:**

Archiwum Akt Nowych, Polski Instytut Badania Zagadnień Ludnościowych, sygn. 1-3, 5, 9.

Centralne Archiwum Głównego Urzędu Statystycznego, Polski Instytut Badania Zagadnień Ludnościowych, t.4.

### **Akty prawne:**

Ukaz z 4/17 marca 1906 r. – *przepisy tymczasowe o stowarzyszeniach i związkach*, Sobranije Uzakonienij i Razporjażenij Pravitelstwa, I półrocze 1906 r., nr 48.

Reskrypt Rady Regencyjnej Królestwa Polskiego z 13 stycznia 1918 r. *o utworzeniu i organizacji Głównego Urzędu Statystycznego*, Monitor Polski z 19 VII 1918 r., nr 100.

Dekret z 3 stycznia 1919 r. *o stowarzyszeniach* (Dz.Pr. P.P. 1919 nr 3, poz. 88).

Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z 28 sierpnia 1926 r. *w sprawie uzupełnienia przepisów wykonawczych do dekretu z 3 stycznia 1919 r. o stowarzyszeniach* (Dz. U. 1926 nr 93, poz. 544).

### **Literatura:**

Adamkiewicz S., *Statystyka w II Rzeczypospolitej*, [w:] <https://niepodlegla.gov.pl/o-niepodleglej/statystyka-w-ii-rzeczypospolitej/>.

Fogelson S., *Dokładność szacunku ludności*, „Kwartalnik Statystyczny”, 1932, t. IX, z.2.

Fogelson S., *Matematyczna teoria ludności*, „Kwartalnik Statystyczny”, 1932, t. IX, z.2.

Fogelson S., *O częstotliwości występowania sieroctwa*, „Kwartalnik Statystyczny”, 1934, t. XI, z.1.

Fogelson S., *O przeciętnej liczbie dzieci w małżeństwach*, „Kwartalnik Statystyczny”, 1932, t. IX, z.2.

Grott O., *Instytut Badań Spraw Narodowościowych i Komisja Naukowych Badań Ziem Wschodnich w planowaniu polityki II Rzeczypospolitej Polskiej na Kresach Wschodnich*, Kraków 2013.

Łazowska B., *Działalność badawcza Głównego Urzędu Statystycznego w okresie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2015.

Łazowska B., *Główny Urząd Statystyczny w latach 1918-1939*, „Wiadomości Statystyczne” 2013, nr 7.

Szulc S. (red.), *Badania nad rozrodczością w Polsce*, Warszawa 1933.

Szulc S., *Polskie tablice wymieralności 1927*, Warszawa 1931.

## ABSTRAKT

W artykule omawiana jest organizacja i działalność Polskiego Instytutu Badania Zagadnień Ludnościowych. Powstało ono w 1931 roku. Bodźcem do powstania Instytutu było utworzenie trzy lata wcześniej w Paryżu Unii Międzynarodowej Badania Zagadnień Ludnościowych, a następnie Narodowych Komitetów, czy też Instytutów w różnych krajach. Celem Instytutu było prowadzenie badań naukowych nad zagadnieniami ludności. Choć formalnie Instytut nie był jednostką organizacyjną Głównego Urzędu Statystycznego to de facto obie instytucje ściśle współpracowały nad naukowymi badaniami demograficznymi i wspólnie publikowały ich wyniki. Poza tym Instytut prowadził między innymi badania: demograficzne w związku z ukończonym opracowaniem wyników spisu ludności z 1931 roku, nad rozrodczością w Polsce, emigracją z ziem polskich w latach 1870-1939, dotyczące urodzeń i zgonów niemowląt we wschodnich województwach Rzeczypospolitej.

e-mail: [marek.podkowski@uwr.edu.pl](mailto:marek.podkowski@uwr.edu.pl)